

Д.С. Пасічник
Київський національний лінгвістичний
університет

**БЕЗПРИТУЛЬНІ «ПОРУШНИКИ СПОКОЮ»
(ХРОНІКА БОРТЬБИ КУРДСЬКОГО НАРОДУ ЗА
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ)¹**

*У курдів немає друзів, окрім гір
(курдське прислів'я)*

Вступ. Історія знала багато гноблених народів, величезну кількість прикладів тиранії і несправедливості. Але приклад курдів – найсумніший. У кількох гарячих точках світу одні й ті ж люди стріляють, підривають себе на гранатах, гинуть і готові гинути, щоб нагадати про своє існування. І на думку одразу спадають чийсь такі болючі і такі абсурдні в своїй основі слова: «Невже, щоб тебе помітили, треба померти?».

Коли в епоху прогресу і гуманізму майже тридцятимільйонний етнос позбавлений найелементарнішого – того, що сьогодні просто повинен мати кожен народ – держави, то чи не є це проблемою найвищого рівня? Єдиний у світі великий народ, що не має власної держави, але прагне цього понад усе і готовий жертвувати всім, щоб бути «таким, як усі». На жаль, мусимо констатувати, що фраза сина Уїнстона Черчилля Рендольфа – «*Курдистан ніколи не зможе стати незалежною країною з причин економічного, політичного та географічного характеру*» – фатально справджувалася протягом усього ХХ ст. і стала сьогодні майже пророчою.

1. Історичні передумови актуалізації курдського питання. Давня історія курдів² до сьогодні є ще недостатньо вивченою, але можна з упевненістю говорити про те, що цей «гірський» народ існує на своїй етнічній території вже понад тисячоліття³.

Сучасні курди вважають себе нащадками давніх мідійців, індоєвропейського племені, що перекочувало з Центральної Азії вглиб Іранського плато близько 614 р. до н.е. Вони займали цю територію до 550 р. до н.е., утворивши (разом з персами, таджиками і афганцями) іранську народність. Після того, як араби завдали поразки іранській армії та захопили цю територію у VII ст. до н. е., «курдами» називали усі племена, що населяли гірський хребет Загрос на північному заході Ірану.

Впродовж понад чотирьох століть після арабського завоювання курди відігравали визначальну політичну роль у Західній Азії. Курдська династія Шададідів у X–XII ст. правила кількома провінціями Закавказзя. Інші курдські династії (Мерванідів, Равадідів, Хасанвайхідів) управляли не лише окремими князівствами, а й такими могутніми державами, як Єгипет та Сирія. Курдський народ дав ісламському світові відомих політичних лідерів, у т.ч. легендарного Салах-Ад-Діна Айюбі (Саладіна), правителя Єгипту, який очолював воїнів ісламу в боротьбі проти хрестоносців під проводом Річарда Левове Серце.

Останні шість століть своєї історії Курдистан слугував пограниччям між Персією (Сефевідським Іраном) та Османською імперією (Туреччиною) з усіма негативними наслідками цього. При цьому деякі курдські феодальні володіння змогли зберегти елементи політичної самостійності до першої половини XIX ст. (серед них можна зга-

¹ Вміщуючи у збірнику дану статтю (радіше – полемічні нотатки у форматі політичної публіцистики), редколегія залишає за собою право не погодитись з її висновками, а також ще раз наголосує на тому, що за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних відповідає її авторка.

² Курди є четвертою за чисельністю етнонаціональною групою Середнього Сходу. Їх загальна кількість на планеті становить близько тридцяти мільйонів чол. (у Туреччині – понад 12 млн., в Ірані – 6 млн., в Іраку – 4–5 млн., в Сирії – 0,72 млн.).

³ У цьому контексті слід зауважити, що ще в писемних джерелах Давньої Месопотамії містяться згадки про племена *курдів*.

дати Бохтан, Хаккярі та Соран у Туреччині, а також Мукрі та Арделан в Ірані). На жаль, одним із результатів збройних зіткнень Порти з Персією став поділ Курдистану на турецьку та іранську частини.

Протягом XIX ст. визвольна боротьба курдів виливалась у великі повстання, які жорстоко придушувалися султанським та шахським режимами. Проти своєї волі курди були втягнуті Османською імперією в Першу світову війну, яка стала для них, до певної міри, доленосною. Країни Антанти вже давно були свідомі того, наскільки важливим є для них Курдистан. Варто зазначити, що ще у передвоєнні роки територія, на якій проживали курди, стала об'єктом зацікавленості провідних європейських країн, які прагнули посилити свої впливи на курдських землях задля закріплення свого домінування у цьому регіоні Земної кулі.

Як відомо, Перша світова війна була програна Туреччиною разом з її союзниками – Німеччиною та Австро-Угорщиною. Переможці (країни Антанти) в серпні 1920 р. змусили Туреччину підписати Севрську угоду, яка, зокрема, передбачала і створення незалежної курдської держави на півночі Іраку. Для визначення кордонів Курдистану було навіть призначено англо-франко-італійську комісію. Але це положення згадуваної угоди так і не було реалізоване, залишивши лише на папері проекти створення в межах Мосульського вілаєту держави Курдистан.

Лозаннська угода 1923 р. закріпила за Англією і Францією право на анексію Мосульського вілаєту та навіть передачу його третій стороні, що було пов'язано з наявністю в цьому регіоні величезних запасів нафти. Але після перемоги турків над греками більша частина Курдистану залишилась у межах Туреччини, а решта курдських земель була розподілена між Іраном, Іраком та Сирією. Розподіл Курдистану між чотирма країнами перекреслив сподівання курдів на не лише незалежність, але й автономний статус.

Отже, точкою відліку боротьби цього народу став 1923 р. – рік закінчення *Kurtuluş Savaşı* (Визвольної війни) під проводом Ататюрка, рік, який турецька нація вважає одним з найвизначніших віх своєї сучасної історії. Турки святкують День Незалежності, а курди намагаються довести світові, й у першу чергу туркам, що вони, як і всі народи світу, гідні мати власну державу.

2. *Курди в Ірані, Іраці та Сирії.* Іран – це держава, населення якої етнічно і культурно найбільш близьке курдам. В її межах на сьогоднішній день проживає близько 6 млн. курдів (11% від загальної кількості всього населення країни). Регіон, де мешкають курди (провінції Курдистан, Західний Азербайджан та Бахтаран), досі залишається економічною периферією країни, тут переважає низькотоварне сільське виробництво, відтак рівень життя навіть за іранськими мірками є низьким.

Після Першої світової війни курдські племена на території Ірану піднялися на боротьбу за свою незалежність. Однією з яскравих її сторінок було повстання Ізмаїла Агі Сімко, який одним з перших підніс гасло незалежності Курдистану в Ірані. Проте тоді курдам не судилося досягнути своєї споконвічної мети. В 1930-х рр. адміністрація Реза Шаха контролювала всі засоби комунікацій, обмежувала розвиток неіранського книгодрукування та періодичних видань. Використання курдських діалектів у школі, пресі та суспільному житті було заборонено; крім того, було закрито багато курдських шкіл. Ще одним виявом дискримінації було те, що, подібно до Ататюрка, Реза Шах наполягав на використанні терміна «гірські іранці» стосовно курдського населення Ірану, хоча публічне вживання терміна «курди» ніколи не заборонялося.

Під час Другої світової війни, коли територія Курдистану була окупована радянськими військами (на півночі) та британськими (на півдні), курди отримали можливість для перепочинку і мобілізації сил. У 1945 р. було засновано курдську республіку Мехабад зі столицею у однойменному місті, що можна вважати другою реальною спробою курдів домогтися незалежності Курдистану. Вимушена згода Сталіна (під тиском Вашингтона та Лондона) вивести з Ірану радянські війська призвела до падіння курдської республіки, яка припинила своє існування в 1947 р. Проте боротьба курдів три-

вала. Вони підтримували повалення шахського режиму в 1978 р. та прихід до влади аятоли Хомейні. Проте ісламське керівництво не виправдало сподівання курдів, оскільки Тегеран вважає Іран однонаціональною державою. Іранські курди відчувають потужний тиск державної асиміляційної політики, причому цей тягар посилюється ще й релігійними утисками з боку шіїтів (слід пам'ятати, що курди переважно сповідують сунітський іслам).

Основними центрами курдського сепаратизму на сьогоднішній день в межах Ірану є міста Махабад та Сенендедж. Тут сильні позиції офіційно забороненої Демократичної партії Іранського Курдистану (ДПІК), яка з 1979 р. (після повалення шахського режиму та приходу до влади аятоли Хомейні) і дотепер проводить боротьбу за надання курдам автономії в межах Ірану. Чисельність загонів ДПІК оцінюється в 8 тис. бойовиків.

Ірак (Південний Курдистан). Після підписання Лозаннської угоди частина курдських земель опинилась під управлінням Великобританії та Франції. На включення цих територій до складу новоутворених Іраку та Сирії курди відповіли збройною боротьбою проти урядів цих держав. У 1919–1923 рр. повстання курдів очолив шейх Махмуд Барзані. Короткочасні спалахи воєнних дій на півночі Іраку мали місце в 1931–1932 рр. (під проводом шейха Ахмеда Барзані). Наступний виступ курдів припав на 1944–1945 рр. і відбувався під проводом мулли Мустафи Барзані – молодшого брата Ахмеда. Після поразки повстання він разом зі своїми прибічниками перебрався до Ірану, в межах якого існувала підтримувана Радянським Союзом Мехабадська курдська республіка, і Барзані на недовгий час очолив її збройні сили. Після повалення республіки Мехабад він разом зі своїм найближчим оточенням переїхав до Радянського Союзу, де залишався до 1958 р.

Попри таку активність курдів, у Іраці, на відміну від Туреччини, ніколи не заперечувався сам факт існування курдів – тут діяли курдські школи та університети, виходила преса тощо. Від'їзд лідера іракських курдів не призвів до припинення боротьби, вона лише перейшла у партизанську фазу, яка тривала до 1958 р. Після приходу до влади в Іраці партії Баас (Партія арабського соціалістичного відродження Іраку) тодішній президент країни генерал Гассан аль Бакар розпочав переговори з Демократичною партією Курдистану. Їх наслідком стало досягнення домовленості з центральним урядом про створення на північному сході Іраку Курдського автономного району, що могло стати прологом до створення курдами власної держави. Цей район включав три провінції – Дахук, Ербіль та Сулейманію. Проте досвід автономізації виявився невдалим і скоро був перерваний багдадським урядом, сформованим партією Баас і очоленим Саддамом Хусейном.

Такі дії уряду призвели до поновлення воєнних дій між іракськими військами та курдами. У цей час курди спершу отримували зброю з Ірану, який воював з Іраком. Через те, що курди під час ірано-іракської війни виступали на боці Ірану, Саддам Хусейн вдався до репресивних заходів щодо курдської меншини, не зупиняючись навіть перед застосуванням хімічної зброї. 16 березня 1988 р. за його наказом було завдано бомбово-артилерійського удару з використанням гірчичного газу та інших отруйних речовин по невеликому містечку Халабджа, під час якого загинуло близько 11 тис. чол. з числа мирного населення. Ця подія стала відомою на весь світ, для її розслідування було навіть створено комісію з юристів та медиків; пізніше ця справа дійшла аж до Гаазького суду, який у 2003 р. визнав цей інцидент актом геноциду курдів в Іраці.

Під час операції «Буря в пустелі» в 1991 р., коли американські війська завдали потужного удару армії Саддама Хусейна, іракські курди підняли повстання. Навесні 1992 р. на півночі Іраку згідно з рішенням ООН було проведено операцію «забезпечення спокою» і створено «вільний район», тобто фактично виник автономний Іракський Курдистан. Ця територія площею близько 15 тис. кв. км. не визнана жодною державою, ігнорується ООН, але де-факто існує. Тут було проведено вибори до парламенту – політики не гаяли часу. Дві провідні політичні сили: Демократична партія Курдистану, очолювана Масудом Барзані (сином мулли Мустафи) та Патріотичний

Союз Курдистану на чолі з Джалялем аль Талабані, об'єднавшись в єдиний фронт, провели перші в історії вибори до місцевого парламенту та призначили уряд⁴. Але дуже швидко відносини між цими двома курдськими організаціями набули конфліктного забарвлення (зокрема, в серпні 1996 р. відбулися кровопролитні міжкурдські зіткнення), що зайвий раз засвідчило про відсутність єдності у курдському політикумі.

Хоча створення в Південному Іраці автономії й можна вважати першою вагомою спробою розв'язання курдського питання, до остаточного вирішення проблеми іракських курдів ще дуже далеко.

Сирія. Після Першої світової війни в результаті попередніх домовленостей між Францією та Англією (угода Сайкс-Піко, 1916 р.) була утворена Сирія. На території Сирійського Курдистану курди з самого початку були найчисленнішим етносом. Вони вимагали автономії вже під час дії французького мандата і наполягали на визнанні їхніх культурних та освітніх потреб, зокрема, призначення в курдських районах на адміністративні посади курдів, визнання курдської мови як викладової в школах тощо. Спочатку французи пішли на поступки курдському населенню і навіть заявляли про можливість створення на півночі Сирії курдської держави, але дуже скоро французька адміністрація перестала згадувати про цю свою обіцянку.

Після проголошення незалежності Сирії в 1946 р., попри всю нестабільність політичного розвитку цієї держави на початку її існування, міжетнічні стосунки характеризувалися певною стабільністю. Але в 1962 р. сталися події, що взагалі не вписуються в норми європейського життя – близько 100 тисяч сирійських курдів були позбавлені громадянства після проведення «надзвичайного» перепису населення виключно в районі Аль-Джазіре. Перепис було проведено протягом одного дня (5 жовтня 1962 р.) – цілком природно, що не всі мешканці знаходилися у своїх домівках. Ті ж, хто не потрапив до переписних листів, були оголошені «не громадянами». Замість паспортів їм було видано посвідчення особи (червоного кольору).

У 1963 р. до влади в Сирії прийшла ПАСВ (Партія арабського соціалістичного відродження), що призвело до поновлення конфлікту між сирійськими курдами та офіційною владою. Справа в тім, що в програмі партії містився пункт про «арабізацію» населення на півночі Сирії. В цей час частина сирійської політичної еліти пропонувала вирішувати курдське питання, виходячи з таких засад: не надавати громадянства нікому з тих, хто проживає на території Сирійського Курдистану; систематично перешкоджати поширенню національної освіти в курдських районах; відсторонити курдських мулл та призначити на їх місця арабів; позбавити виборчих прав усіх, хто не говорить арабською. Зрозуміло, що такі настанови призвели до конфронтації між курдами та центральним урядом. Переслідування сирійською владою керівників Демократичної партії Курдистану призвело до розколу цієї політичної сили, а згодом до послаблення курдського національного руху в Сирії.

3. Курди в Туреччині. Найбільша кількість курдів – близько 12 млн. – проживає у Туреччині. Ця частина етнічного ареалу курдів називається Північним Курдистаном. У межах цієї території курди позбавлені всіх політичних та культурних прав. У жодній іншій державі курди не потрапляли у такі умови, в яких вони опинилися в Туреччині⁵.

Політика Туреччини щодо курдів була визначена першим президентом Туреччини Мустафою Кемалем Ататюрком та послідовно реалізовувалася його політичними

⁴ Зрештою, утворення вільної зони в межах Іраку було зустрінуте курдами неоднозначно. Зокрема, керівництво Курдської робочої партії в Туреччині звинуватило іракських курдів в опортунізмі та змові з імперіалістами, наголошуючи на своїй вірності ідеї боротьби за незалежність.

⁵ У XIX ст. Османська імперія не заперечувала факту наявності курдів на своїх територіях. Але після її поразки в Першій світовій війні відбулося посилення турецького націоналізму, який своїм вістрям був спрямований проти всіх етнічних меншин у країні. Щоправда, в цей час турецький уряд не вдавався до будь-яких дискримінаційних заходів щодо курдів – *авт.*

спадкоємцями. Її основним змістом було пригнічення курдського народу – безкомпромісне і жорстоке. Вже в 1924 р. почала діяти заборона на викладання курдської мови в школах, що мало в перспективі надзвичайно негативні наслідки – нині курдська мова знаходиться в Туреччині на стадії зникнення. За ініціативою Ататюрка було навіть заборонено використання терміна «курд», натомість турецькі урядовці для позначення курдського населення користувалися евфемізмом «гірські турки».

Відповіддю на це стала збройна боротьба курдського народу, яка тривала майже весь міжвоєнний період; її головним гаслом була вимога об'єднання всіх курдських земель в єдиний Курдистан. Особливого розмаху набуло повстання під проводом Іхсана Нурі-паші – колишнього офіцера Оттоманської армії. Базою цього руху були віддалені райони гірського Арарату в північній частині Туреччини. Важливим було й те, що повстання було підтримане групою курдських інтелігентів, заходами яких цей виступ був поширений на населені курдами місцевості в Сирії та Лівані, а також утворено політичне крило руху – *Khoybun* (Незалежність). Основною метою цього руху було створення об'єднаного фронту всіх курдських сил та надання підтримки повстанню Іхсана Нурі. Його загони мали можливість «переходити» на іранські землі з мовчазної згоди на це уряду Тегерана.

Туреччина, яка не мала можливості переслідувати повстанців на території іншої країни, звинувачувала Іран у тому, що через пасивність його уряду повстанці використовували його територію для своїх військових баз. Зрештою у 1930 р. турецький уряд зумів переконати Реза Шаха дати дозвіл турецьким військовим на перетин кордону, що дозволило до літа того ж року придушити це повстання. Цей успіх Анкари надихнув міністра юстиції Туреччини Махмуда Есата Бозхурта заявити у вересні 1930 р. наступне: *«Ми живемо в країні, що зветься Туреччиною, в найнезалежнішій країні світу. Я вірю, що лише турки повинні бути єдиними господарями, єдиними володарями цієї країни... Ті ж, хто не є чистокровними турками, матимуть лише одне право у цій країні – право бути слугами та рабами»*. Згодом відбулося ще кілька повстань, але після придушення виступу 1938 р. настала відносно мирна пауза тривалістю у 20 років.

Демократизація суспільно-політичного життя Туреччини та прихід до влади у 1950-х рр. опозиційної партії Демократичний союз були позитивно сприйняті курдами, які підтримали партію на виборах. Заохочення вільного підприємництва збільшило темпи економічного розвитку країни та сприяло розширенню виробництва. Проте непослідовність реформ призвела до девальвації національної валюти та зростання зовнішнього боргу. Армія, якій Ататюрк доручив захищати демократію та конституцію, починає все активніше брати на себе невластиві їй політичні функції, і ряд лідерів Демократичної партії опиняється на лаві підсудних у зв'язку зі звинуваченнями в порушенні конституції. В результаті воєнного перевороту 27 травня 1960 р. Мендерес (тодішній прем'єр-міністр) був засуджений до страти, а діяльність партії було заборонено.

Прихід до влади військових (Комітету Національного Фронту) погіршив міжетнічну ситуацію в країні, у т.ч. стосунки титульної нації з курдами. Відновлення боротьби з курдами, причому в найрізноманітніших та найжорстокіших формах, призвело до появи різноманітних курдських партій та організацій (серед них – Демократична партія Турецького Курдистану, Соціалістична партія Турецького Курдистану, Робітнична партія Курдистану та ін.). Відповіддю Анкари на політизацію боротьби курдів стало збільшення кількості військ, призначених для контролю над Курдистаном (до 200 тис. чол. на початок 1990-х рр.).

У цей час продовжувала діяти заборона на згадування самого слова «курди». Наочним прикладом цього стало ув'язнення у березні 1981 р. Серафеттіна Алі, який займав посаду міністра в громадських справах в адміністрації Еджевіта в 1978–1979 рр. на два роки і три місяці за звинуваченням у «курдській» пропаганді. Його дійсна провина полягала лише у тому, що він публічно заявив про свою належність до курдської нації та її наявність у Туреччині.

У 1983 р. прем'єр-міністром Туреччини став Тургут Озал (лідер Партії Вітчизни), який перший з числа турецьких урядовців такого рангу заявив про існування в Туреччині проблеми курдської національної меншини. Його уряд удався до т.зв «подвійної політики» щодо курдського народу, яка, з одного боку, передбачала економічну підтримку південно-східних районів Туреччини, а з іншого – продовжувала практику жорстокого викоринення курдської національної ідентичності⁶.

Діяльність Робітничої партії Курдистану. Подвійна гра кабінету Еджевіта стосовно курдів різко загострила політичну ситуацію в країні. Найбільшою популярністю серед курдського населення почала користуватися вже згадувана Робітничка партія Курдистану (РПК, курдська аббревіатура – ПКК). Ця ліворадикальна партія була заснована в 1978 р. студентом Абдуллою Оджаланом, на думку якого соціальна боротьба робітничого класу мала бути підпорядкована національній. Оджалан та його послідовники вважали, що Курдистан, колонізований Туреччиною, перш за все має досягти незалежності.

З активізацією діяльності РПК, яка вдалась до підготовки партизанських виступів, Північний (Турецький) Курдистан на початку 80-х рр., став ще одним осередком напруги на Близькому Сході. У 1984 р. РПК організувала в сирійських долинах Бекаа та Барліас тренувальні табори для підготовки своїх бойовиків, тоді ж була заснована «Визвольна армія Курдистану». У травні 1985 р. РПК заявила про створення Фронту національного визволення Курдистану (курдська аббревіатура – ЕРНК). Ця організація підпорядковувалася РПК, і до її складу входили члени РПК та окремі особи, які не належали до якихось інших організацій чи партій. У квітні–листопаді 1985 р. партизанські загони ЕРНК неодноразово вступали в бій з турецькими поліцейськими та військовими загонами.

Хоча РПК й користувалося підтримкою значної частини курдського населення, її лави невпинно зменшувалися під час збройних зіткнень з поліцейськими, тому в 1988 р. керівництво партії виступило з пропозицією припинення вогню, проте ця ініціатива ніяким чином не вплинула на позицію турецького уряду. У вересні того ж року під тиском Туреччини Дамаск відмовив лідеру РПК у політичному притулку та змусив Оджалана залишити межі Сирії. Внаслідок цього РПК та її лідер позбулися можливості керувати партизанським рухом курдів з території Сирії. Пробувши деякий час у Росії, Оджалан був змушений виїхати до Італії, звідки вилетів до Кенії, де його і було заарештовано турецькими спецслужбами. У червні 1999 р. він опинився на лаві підсудних за звинуваченням у смерті 37000 чоловік та був засуджений до страти, пізніше заміненій на довічне ув'язнення. Після арешту лідера РПК, партизанська боротьба курдів на території Туреччини почала слабнути і зараз майже не виявляє себе.

Висновки. Курди були і залишаються проблемою для всіх згаданих у цій статті країн (Сирії, Ірану, Іраку та Туреччини), бо вони прагнуть вибороти власну державу. Сьогодні незалежний Курдистан нікому не потрібен, бо кордони країн є чітко визначеними і непорушними в цьому регіоні. Країна курдів поділена, а її справжні господарі дедалі більше втрачають свою національну автентичність та перетворюються на національну меншину на своїй власній землі.

Аналізуючи історію боротьби курдського народу, починаєш розуміти – нині світ не особливо переймається проблемою збереження національної ідентичності навіть кількісно численних народів. Сьогодні світ, прикриваючись засадами гуманізму, виставляє курдів терористами, яким знайома лише мова зброї і які не мають вагомих аргументів проти країн, що розділили їх етнічні землі. Цей світ зробив терористами

⁶ Ставши Президентом Туреччини, Тургут Озал наважився на дуже непростий крок – у 1991 р. він ухвалив декрет, яким у країні визнавалося існування інших (крім турецької) мов, у т.ч. й курдської. Проте проект цього закону так і не «пройшов» через меджліс, і після смерті Т.Озала у 1993 р. до його обговорення турецькі депутати вже не поверталися.

людей, яким бракує єдиного – держави, а відтак і міжнародного визнання, а через визнання – поваги до себе.

Сьогодні курди проводять мирні мітинги, видають газети та журнали, створюють сайти діаспор тощо. Якщо раніше про курдів ніхто не знав, то сьогодні в світі мало залишилося людей, які ніколи не чули про курдське питання. Очевидно, що цього замало. Скільки проблем ще мають розв'язати курди – відродити мову, яка знаходиться на стадії зникнення через заборону її використання у Туреччині та інших країнах.

Переконана, що спроби курдів створити свою державу продовжуватимуться. Це нам доводить хроніка боротьби цього народу, який кожного разу знов починав боротьбу майже з нуля. Попри все – в наших силах висловити співчуття бездержавному народові, спробувати зрозуміти його проблеми, бо, крім усього іншого, цей народ є найбільшою національною меншиною на Середньому Сході та найчисленнішою нацією, позбавленою права на державне та національне самовизначення.

Додаток 1. Карта Курдистану

